

Η αρχαιολογική συλλογή Κάσου

Αγγελική Γιαννικουρή

Προϊσταμένη Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αιγαϊακών Σπουδών

Φωτεινή Ζερβάκη

Αρχαιολόγος, ΚΒ· Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων

*Οἱ δ' ἄρα Νίσυρόν τ' εἶχον Κράπαθόν τε Κάσον τε
καὶ Κῶν Εὐρυπόλιο πόλιν νήσους τε Καλύδνας
τῶν αὖ Φεΐδιππός τε καὶ Ἴντιφος ἠγησάσθην,
Θεσσαλοῦ υἱε δὴ δὴ Ἡρακλεΐδαο ἄνακτος.*

Ομήρου *Ιλιάς*, Β 676-679

Η αρχαιολογική συλλογή της Κάσου αποτελείται από αρχαιολογικά ευρήματα, ιστορικά και λαογραφικά αντικείμενα, τα οποία προέρχονται κυρίως από περισυλλογές και παραδόσεις από Κασίους και σε πολύ μικρό βαθμό από ανασκαφές, μια και η αρχαιολογική έρευνα στο νησί υπήρξε μέχρι τώρα περιορισμένη.

Η συλλογή στεγάζεται σε διατηρητέο κτίριο που οικοδομήθηκε το 1900, διατηρεί έντονα τα στοιχεία της κασιώτικης λαϊκής αρχιτεκτονικής και χρησιμοποιήθηκε ως δημαρχείο από το 1930 έως το 1971. Το κέλυφος αυτό χρησιμοποιήθηκε ως πλαίσιο της έκθεσης χωρίς να υποτονιστεί ή να αλλοιωθεί η φυσιογνωμία του. Οι απαραίτητες εργασίες επισκευών για τις ανάγκες της μουσειολογικής μελέτης έγιναν με απόλυτο σεβασμό προς το κτίριο. Διατηρήθηκαν τα παραδοσιακά λειτουργικά στοιχεία, τα διακοσμητικά γύψινα των τοίχων, τα ξύλινα πατώματα και οι οροφές, τα τοιχογραφημένα τμήματα των τοίχων που αποκαλύφθηκαν κάτω από τα παλιά επιχρίσματα, τα οποία εν μέρει συντηρήθηκαν και αποκαταστάθηκαν.

Ιστορικά στοιχεία για το νησί

Η Κάσος, το νοτιότερο και πλησιέστερο προς την Κρήτη νησί της Δωδεκανήσου, αποτελεί ουσιαστικά τον τελευταίο κρίκο της αλυσίδας ανάμεσα στη Μικρά Ασία και την Κρήτη. Τα πρωιμότερα ίχνη κατοίκησης στο νησί χρονολογούνται στην Ύστερη Νεολιθική/Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Κατά τη Μέση και την αρχή της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, υπάρχουν ενδείξεις μόνιμης πλέον εγκατάστασης, με έντονα μινωικά χαρακτηριστικά. Κατά τη μυκηναϊκή περίοδο το κέντρο δραστηριότητας μεταφέρεται στο βόρειο τμήμα, στη φυσικά οχυρή θέση Πόλιν.

Αρχαιότερη αναφορά στην ιστορία του νησιού θεωρούνται οι στίχοι του Ομήρου στο Β της *Ιλιάδας*, όπου μαζί με τη Νίσυρο, την Ευρυπόλιο Κω, τις Καλύδνες νήσους και την Κάρπαθο μετέχουν στον Τρωικό Πόλεμο με τριάντα πλοία υπό την αρχηγία του Φεΐδιππου και του Ἴντιφου. Άλλες αρ-

1. Θραύσμα πινακίου με παράσταση ερωτιδέα που κρατάει σταυρό.

χαίες πηγές, ο Στράβων, ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος, ο Πτολεμαίος, ο Ψευδοσκύλαξ, ο Ησύχιος, αναφέρονται κυρίως στη θέση του νησιού μεταξύ Κρήτης και Καρπάθου και στην απόστασή του από τα νησιά αυτά. Στην ονομασία του νησιού αναφέρεται αναλυτικά ο Στέφανος Βυζάντιος: «Κάσος, μία των Κυκλάδων. Οι δ' ἄρα Νίσυρόν τ' εἶχον, Κράπαθόν τε Κάσον τε. Εκκαλείτο δ' Ἄμφη και Αρτράβη. Κέκληται δε από του Κάσου του Κλεομάχου πατρός. Απώκισται δε της νήσου και το εν Συρία ὄρος Κάσιον. Εστι και ετέρα Περσίδος και πόλις. Και το εθνικόν Κάσιος». Αστράβη και Ἄχνη ή Κάσο ονομάζει το νησί ο Πλίνιος. Το όνομα Κάσος έχει φοινικική ρίζα. Καρ σημαίνει Ἄχνη, αφρός της θάλασσας, ευθεία αναφορά στο πέρασμα μεταξύ Κάσου και Καρπάθου, το πιο τρικυμώδες σημείο στις ελληνικές θάλασσες. Αστράβη την ονομάζει επίσης και ο Στράβων.

Στους ιστορικούς χρόνους η αρχαία πρωτεύουσα, ομώνυμη του νησιού κατά τον Στράβωνα, παρέμεινε στην περιοχή Πόλιν, γύρω από το ύψωμα της μυκηναϊκής ακρόπολης. Η διάσπαρτη κεραμική μαρτυρεί κατοίκηση της θέσης από την Ύστερη Νεολιθική/Πρώιμη Εποχή του Χαλκού έως την παλαιοχριστιανική περίοδο.

Οι Κάσιοι απαντούν για πρώτη φορά στους φορολογικούς καταλόγους του 5ου αι. π.Χ., της Αθηναϊκής Συμμαχίας, ενώ η αναγραφή του εθνικού Κάσιος σε ελληνιστικές επιγραφές έξω από τα όρια του ροδιακού κράτους αποδεικνύει την ανεξαρτησία του νησιού κατά την περίοδο αυτή. Η παρουσία όμως υστεροελληνιστικών επιγραφών με ροδιακά δημοτικά ονόματα δηλώνει την τελική υπαγωγή της στο ροδιακό κράτος κατά το πρώτο μισό του 2ου αι. π.Χ.

Κατά τη ρωμαϊκή και την παλαιοχριστιανική περίοδο η κύρια εγκατάσταση του νησιού φαίνεται ότι μεταφέρθηκε στην παραλία γύρω από τον ὄρμο του Εμπορείου. Επί Διοκλητιανού (284-305), η Κάσος υπήχθη στην ΚΘ ἑπαρχία, υπό ηγεμόνα με έδρα τη Ρόδο. Οι πληροφορίες μας για το νησί κατά τη βυζαντινή και μεσαιωνική περίοδο είναι ελάχιστες. Το 1207 το νησί κατελήφθη από τους Ενετούς της Κρήτης. Το 1311 οι Ιππότες του Αγίου Ιωάννου επιχείρησαν να την καταλάβουν, αλλά έπειτα από μεσολάβηση του Πάπα η Κάσος και η Κάρπαθος επέστρεψαν το 1315 στην κατοχή των Ενετών της Κρήτης έως το 1537, οπότε κατελήφθησαν από τους Τούρκους. Ο Σουλεϊμάν ο Μεγαλοπρεπής, αντί ετήσιου φόρου (μακτού) 1000 γροσίων παραχώρησε στους Κασίους την αυτοδιοίκησή τους. Η Κάσος

2. Αίθουσα 2, ενότητα «Οικισμοί».

αναφέρεται ως ερημονήσι και από περιηγητές του 16ου αι. Ξανακατοικήθηκε ωστόσο, όπως αποδεικνύεται από τα πατριαρχικά έγγραφα του 1622, όπου αναφέρεται ότι αποσπάστηκε από την Αρχιεπισκοπή Καρπάθου και έγινε πατριαρχική επαρχία που παραχωρήθηκε στον πατριαρχικό οφφικιάλιο Υαλέα. Ο περιηγητής Bernard Randolf αναφέρει το 1687 ότι το νησί είχε αρκετή παραγωγή ώστε να είναι αύταρκες, και ότι το κεντρικό πεδινό τμήμα (οι περιοχές Άργος και Ξάργος) ήταν κατάφυτο με ελαιώνες, αμπέλια και φρουτοδένδρα.

Οι Ρωσοτουρκικοί και στη συνέχεια οι Ναπολεόντιοι πόλεμοι συνέτειναν στη δημιουργία της ναυτικής δύναμης του νησιού. Κατά την περίοδο που ξέσπασε η ελληνική επανάσταση, η Κάσος ήταν ένα μικρό νησί με στόλο ευέλικτο και ετοιμοπόλεμο και κατοίκους με πνεύμα ελεύθερο και γενναϊόδωρο, διατεθειμένους να θυσιάσουν τα αγαθά τους για μια εθνική ιδέα.

Παρουσίαση της συλλογής

Ο πρώτος χώρος του ορόφου (Αίθουσα 1) είναι αφιερωμένος στην προϊστορική περίοδο του νησιού και στη θάλασσα. Ο δεύτερος χώρος (Αίθουσα 2) φιλοξενεί τις λατρείες-ιερά, τους οικισμούς των ιστορικών χρόνων, ενώ ο τρίτος χώρος (Αίθουσα 3) τα ευρήματα από τις νεκροπόλεις. Οι δύο χώροι του υπογείου αναφέρονται στην ιστορία του Ολοκαυτώματος και στην οργάνωση του κασιώτικου σπιτιού (Αίθουσες 4 και 5).

Αίθουσα 1: Μετά το εισαγωγικό πέτασμα με την ιστορία του νησιού και τις αρχαιολογικές θέσεις, ο πρώτος χώρος της έκθεσης αναφέρεται στην προϊστορική περίοδο και στη θάλασσα. Η προϊστορική περίοδος εικονογραφείται με θραύσματα χειροποίητης κεραμικής της Ύστερης Νεολιθικής/Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, από διάφορες θέσεις του νησιού. Πρόκειται πιθανόν για εποχικές εγκαταστάσεις ψαράδων και όχι για μόνιμες θέσεις κατοίκησης. Εκτίθεται επίσης κεραμική, κυρίως χρηστική, από την εγκατάσταση της MMIII-YM I περιόδου στην παραθαλάσσια θέση Τραπεζα, στη Χέλατρο, το μοναδικό προστατευμένο λιμάνι του νησιού, φυσικό σταθμό στη διαδρομή από Κρήτη προς Κάρπαθο, Ρόδο και τα παράλια της Μικράς Ασίας. Στην ίδια ενότητα έχει συ-

3. Αίθουσα 3, ταφικό σύνολο από α΄ μισού του 4ου αι. π.Χ.

μπεριληφθεί μια σειρά λίθινων εργαλείων, με αναφορά στα είδη, τη χρήση και τον τρόπο κατασκευής τους.

Εδώ εκτίθεται και το μοναδικό γνωστό μινωικό λίθινο αγγείο από την Κάσο, από οφίτη λίθο, συνοδευόμενο από πληροφορίες για την κατασκευή των μινωικών λίθινων αγγείων και το μινωικό εμπόριο.

Από τα πλέον ενδιαφέροντα εκθέματα της πρώτης αίθουσας είναι μικρό λίθινο σπάραγμα που φέρει πρώιμη επιγραφή, εύρημα που επιβεβαιώνει την επίκαιρη θέση του νησιού στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου.

Αίθουσα 2: Ο δεύτερος χώρος φιλοξενεί τις ενότητες «λατρείες-ιερά» και «οικισμοί των ιστορικών χρόνων». Υπάρχουν ενδείξεις για την ύπαρξη στο νησί δύο τουλάχιστον ιερών κατά την αρχαιότητα. Το ένα βρίσκεται στη θέση Γράμματα, στην απόκρημη βορειοδυτική ακτή του νησιού, στο τρικυμιώδες πέρασμα μεταξύ Κάσου και Καρπάθου, όπου σώζονται ακόμη αποσπάσματα επιγραφών του 2ου και του 1ου αι. π.Χ., που επικαλούνται τους Σαμοθράκες θεούς και τις νύμφες, προστάτες των ναυτικών.

Χαίρετε
θεοί
Εύδημος
Δημοσ[θήνους].

[---]
χαίρετε
Νύμφαι
χαίρετε Νύμφαι
[---]

Το δεύτερο ιερό στο νησί, αφιερωμένο στον Απόλλωνα Τεμενίτη, είναι γνωστό μόνο από επιγραφικές μαρτυρίες, ενώ άλλες επιγραφές παραπέμπουν στη λατρεία του Ασκληπιού, του Σαράπιδος και της Ίσιδος.

Ένα από τα σημαντικότερα μνημεία της Κάσου είναι το σπήλαιο της Ελληνοκαμάρας, που πιθανόν συμπεριλαμβάνεται στα αρχαία ιερά του νησιού. Το σπήλαιο αποτελεί ουσιαστικά βραχόσκεπη, η χρήση του οποίου ήταν αδιάκοπη από τους προϊστορικούς έως και τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Τα εκθέματα της ενότητας περιλαμβάνουν κεραμική, κυρίως από αποθηκευτικούς πίθους και άλλα χρηστικά σκεύη, οστά ζώων

4. Αίθουσα 2: λύχνοι. 4ος αι. π.Χ. έως 7ος αι. μ.Χ.

και θαλάσσια όστρεα. Εκτίθενται επίσης λίθινα εργαλεία και μικρός θησαυρός χαλκών ροδιακών νομισμάτων που βρέθηκε στον εξωτερικό χώρο του σπηλαίου. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το λίθινο πλακίδιο, πλινθίο, που φέρει εγχάρακτο επιτραπέζιο παιχνίδι που παιζόταν με πεσσούς, το τριόδι.

Ακολουθεί η παρουσίαση, των οικισμών Πόλιν, Εμπορείο και Χέλατρο. Παράλληλα αναπτύσσονται στη βιτρίνα επιμέρους ενότητες όπως η υφαντική, με την έκθεση αγνυθών διαφορετικών περιόδων και σχημάτων, και οι αρχαϊκοί πίθοι με επίθετη ανάγλυφη και εγχάρακτη διακόσμηση. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει θραύσμα ερυθροβαφούς πινακίου με έντυπο ερωτιδέα που κρατά σταυρό, δείγμα της μεταβατικής περιόδου των μεγάλων πολιτισμικών αλλαγών, όπου τα διακοσμητικά θέματα της αρχαιότητας χρησιμοποιούνται για την εικονογράφηση της νέας θρησκείας.

Στην προθήκη των οικισμών μια ενότητα είναι αφιερωμένη στην κατασκευή και τη χρήση λύχνων από τον 5ο αι. π.Χ. έως τον 8ο αι. μ.Χ.

Αίθουσα 3: Η τρίτη αίθουσα του ορόφου είναι αφιερωμένη στις νεκροπόλεις. Υπάρχουν ενδείξεις ότι κατά τους ύστερους γεωμετρικούς χρόνους υπήρχε η πρακτική της καύσης των νεκρών. Νεκροταφεία των κλασικών χρόνων ερευνήθηκαν στη νότια πλευρά της ακρόπολης του Πόλιν. Οι τάφοι, ορθογώνιοι λακκοειδείς λαξευμένοι στο βράχο, χρονολογούνται από το τελευταίο τέταρτο του 5ου έως τον 4ο αι. π.Χ. Εκτίθενται ταφικά σύνολα από τις νεκροπόλεις του Πόλιν. Τα κτερίσματα, εισηγμένα αττικά αγγεία και ροδιακά νομίσματα, αποδεικνύουν ότι η Κάσος κατά την περίοδο αυτή διήνυε μια περίοδο ακμής και βρισκόταν ήδη στη σφαίρα επιρροής του ροδιακού κράτους.

Στην κόγχη του παραθύρου παρουσιάζεται τμήμα ανάγλυφης επιτύμβιας στήλης του πρώιμου 4ου αι. π.Χ., με παράσταση νέου που κρατά λαγό, και σπάραγμα γυναικείας κεφαλής. Οι γηραιότεροι κάτοικοι της Κάσου θυμούνται το ανάγλυφο εντοιχισμένο επάνω από την πόρτα μύλου στο ύψωμα του Πόλιν. Η στήλη στη συνέχεια αφαιρέθηκε από τους Ιταλούς το 1937 και εντοιχίστηκε στο παλαιό Δημαρ-

5. Αίθουσα 3, ενότητα «Νεκροταφεία-Ταφικές Πρακτικές».

χείο στην Κάρπαθο. Αργότερα μεταφέρθηκε στα εργαστήρια της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στη Ρόδο, όπου φυλάχθηκε μέχρι την οργάνωση της αρχαιολογικής συλλογής.

Η σημαντικότερη ίσως ενότητα της Αίθουσας 3 είναι τα δείγματα μίας σειράς από 51 ιδιόμορφα ενεπίγραφα λίθινα επιτύμβια σήματα, που προέρχονται από την υστεροκλασική-πρώιμη ελληνιστική νεκρόπολη του Πόλιν και χρονολογούνται στον 4ο και στον 3ο αι. π.Χ. Φέρουν το όνομα του νεκρού ή της νεκρής, σπανιότερα και το πατρώνυμο. Ήταν τοποθετημένα πάνω σε λιθοσωρό που κάλυπτε τον τάφο, και μάλιστα σε σημείο πάνω από την κεφαλή του νεκρού. Η ταφική αυτή πρακτική απαντά μόνο στην Κάσο.

Επιστρέφοντας στην Αίθουσα 1, η περιήγηση ολοκληρώνεται με την ενότητα που είναι αφιερωμένη στη θάλασσα.

Παρουσιάζεται σύνολο αμφορέων ροδιακών και κωακών εργαστηρίων που ανασύρθηκαν από ναυάγια γύρω από το νησί, και σειρά ενσφράγιστων λαβών ροδιακών αμφορέων, καθώς και λίθινη άγκυρα από τον κόλπο της Χελάτρου. Εκτίθενται επίσης εισηγμένα αγγεία πολυτελείας, προϊόντα αττικών, κνιδιακών, ροδιακών και κωακών εργαστηρίων.

Η περιήγηση στο αρχαίο παρελθόν του νησιού ολοκληρώνεται με αποσπάσματα από τον Όμηρο και τους αρχαίους συγγραφείς που αναφέρονται στο νησί, τη θέση του και την ονομασία του.

Αυλή: Τη μικρή αυλή του Μουσείου κοσμούν αρχιτεκτονικά μέλη της παλαιοχριστιανικής περιόδου, που υπήρξε περίοδος ακμής για το νησί, και βρέθηκαν στις θέσεις Εμπορείο, Παναγιά και Πόλιν.

Αίθουσα 4: Επιβεβλημένο θεωρήθηκε, παρά το στενόχωρο του κτιρίου, τμήμα της έκθεσης να αφιερωθεί στη συμμετοχή της Κάσου στις αλληπάλληλες επαναστάσεις που κορυφώθηκαν με το ολοκαύτωμα του 1824, το οποίο αποτελεί τον κορυφαίο τίτλο τιμής στην ιστορία του. Ο αιγυπτιακός στόλος, πολίορκησε και κατέστρεψε ολοσχερώς την Κάσο στις 7 Ιουνίου του 1824 με τη βοήθεια Αλβανών που αποβιβάστηκαν στην περιοχή του Αντιπέρατου. Όσοι άνδρες θεωρήθηκαν ικανοί να φέρουν όπλα σφαγιάστηκαν, ενώ οι γυναίκες και τα παιδιά μεταφέρθηκαν στα σκλαβοπάζαρα της Αλεξάνδρειας. Με τη

βοήθεια εποπτικού υλικού εικονογραφείται η σταδιακή ανάπτυξη της ναυτικής δύναμης και της οικονομικής ευμάρειας του νησιού κατά την περίοδο αυτή, που οδήγησαν στη δημιουργία ενός από τους σημαντικότερους νησιωτικούς στόλους στη Μεσόγειο, ο οποίος εξοπλισμένος, τέθηκε από την αρχή ολόκληρος στη διάθεση της επανάστασης.

Εκτίθεται σειρά όπλων, που αποτελούν παραδόσεις ιδιωτών, η πλειονότητα των οποίων βρέθηκαν στην περιοχή της Ελληνοκαμάρας, όπου και επικεντρώθηκαν οι μάχες σώμα με σώμα κατά την απόβαση των Τουρκαλβανών, και πυροβόλα τα οποία κατέβασαν οι Κασιώτες από τα πλοία τους για την άμυνα του νησιού.

Αίθουσα 5: Η έκθεση ολοκληρώνεται με την παρουσίαση του κασιώτικου σπιτιού στον τελευταίο χώρο, όπου διατηρήθηκαν αρχιτεκτονικά στοιχεία, όπως το τζάκι και ο κράβατος. Εκτός από τα χρηστικά σκεύη και τα λαογραφικά αντικείμενα, στο χώρο κυριαρχεί αντίγραφο λιθογραφίας του βαρόνου Stackelberg, που απεικονίζει Κασιώτισσα του 18ου αι. Η παράσταση συνοδεύεται από απόσπασμα επιστολής του γάλλου περιηγητή Claude Etienne Savary, ο οποίος επισκέφθηκε –μάλλον ναυάγησε– στο νησί κατά το 18ο αιώνα και υμνεί την ομορφιά των κοριτσιών της Κάσου και τη ζωή σε μια ιδανική μικρή, δημοκρατική, ελεύθερη και ευνομούμενη κοινωνία. Η παράθεση αρχαιολογικού φωτογραφικού υλικού ανακαλεί την περίοδο της μετανάστευσης των Κασίων στην Αλεξάνδρεια και το Κάιρο, που ξεκίνησε με τη συμμετοχή τους στα έργα διάνοιξης της διώρυγας του Σουέζ, του σημαντικότερου τεχνικού επιτεύγματος της εποχής, και εξακολουθεί έως τις ημέρες μας.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

Η έκθεση οργανώθηκε από το Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών σε συνεργασία με την ΚΒ Έφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ο σχεδιασμός του ιστορικού και λαογραφικού τμήματος πραγματοποιήθηκε σε συνεργασία με τη Διεύθυνση Νεότερης Πολιτιστικής Κληρονομιάς του ΥΠΠΟ. Η κτιριολογική αποκατάσταση και η οργάνωση της έκθεσης πραγματοποιήθηκαν με χρηματοδότηση των Υπουργείων Αιγαίου και Νησιωτικής Πολιτικής και Πολιτισμού. Η έκθεση εγκαινιάστηκε τον Σεπτέμβριο του 2004.

6. Το λιμανάκι της Μπούκας, 2007.

7. Αίθουσα 2: ενότητες «Λατρείες-Ιερά», «Οικισμοί».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ Α.Β., *Πραγματογνωσία, Πατριδογραφία και Σύντομος Γεωγραφία του Νομού του Αιγαίου Πελάγους, μετά περιληπτικής Ιστορικής Περιγραφής των Νήσων Καρπάθου και Κάσου*, Αθήναι 1906.
- ΒΕΑΥΔΟΥΙΝ Μ., «Inscriptions de Kasos», *BCH* 4 (1880), σ.121-124.
- ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ Ι.Η., *Χριστιανικά Μνημεία της νήσου Κάσου της Δωδεκανήσου*, Αθήναι 1996.
- CARLIER DE PINON, *Voyage en Orient*, 1579, publi avec de notes historiques, geographiques par E. Blochet, Paris 1920.
- ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΟΥ Τ. / ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ ΝΟΥΑΡΟΥ Μ., *Ιστορία της νήσου Κάσου*, Αθήναι 1935.
- FRAZER P.M. / BEAN G.E., *The Rhodian Peraea and Islands*, London 1954, σ. 152-154.
- ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ Η., *ΑΔ* 28 (1973), Χρονικά, σ. 640-641.
- VON GÄRTRINGEN H., *I.G.*, 1892, σ. 1041-1064.
- VAN GELDER H., *Geschichte der alten Rhodier*, Haag 1900, σ. 65, 75, 185-186, 216, 448.
- HOPE SIMPSON R. / LAZENBY J., «Notes from the Dodecanese II», *BSA* 65 (1970), σ.71-72.
- Inscr. Cret.* I, σ. 249-250.
- JACOBSTHAL P., *Diskoi*, 93, Winkelmannsprogramm, Berlin-Leipzig 1933.
- JAMESON M., «Inscriptions of Karpathos», *Hesperia* XXVII, ASCS, Athens 1958, σ. 122-123, pl.29 no.1.
- ΚΟΜΝΗΝΟΣ Μ.Λ., *Κασιώτες караβοκύρηδες στον 19ο και 20ό αιώνα. Η συμβολή της Κάσου στην παγκόσμια ναυτιλία*, Αθήνα 1990.
- , *Οι Κασιώτες της Μπέρας, 1895-1975*, έκδοση του Συλλόγου Κασιωτών Ρόδου «Ο Χαδιώτης», Ρόδος 1993.
- ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ Π.Η., «Συμβολή εις την μελέτην των παλαιοχριστιανικών Μνημείων της Δωδεκανήσου», *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1954, σ. 227-248, πίν. 44-35.
- Lindos II, Inscriptions*, τόμ. I.
- ΜΑΛΛΙΑΡΑΚΗΣ Μ., *Επίτομος περιγραφή της νήσου Κάσου και η περί αυτή επιστολή του περιηγητού Σαβαρή*, Αλεξάνδρεια 1894.
- ΜΑΣΤΡΟΠΑΥΛΟΣ Ν.Γ., *Οι αυτοτελείς εκδόσεις για την Κάσο (1845-1995)*, έκδοση του συλλόγου Κασιωτών Ρόδου «Ο Χαδιώτης», Αθήνα 1997.
- Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, λ. «Κάσος», 2η έκδοση, εκδ. Π. Δρανδάκη, τόμος ΙΓ' Αθήνα, σ. 937-939.
- MELAS E.M., *The Islands of Karpathos, Saros and Kasos in the Neolithic and Bronze Age*, *SIMA* τόμ. LXVIII, G teborg 1985, σ. 46-49.
- , «Geometrica from Kasos», *BICS* 63, London 1995.
- ΜΗΝΑΣ Κ., *Το τοπωνυμικό της Κάσου*, Αθήνα 1995.
- ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ Ι.Χ., *Οι Αρχαίοι Ροδιακοί Δήμοι*, Αθήνα 1989, σ. 47-48.
- PFUHL E. / M BIUS H., *Die Ostgriechischen Grabreliefs*, Mainz am Rhein 1977, no. 36, taf. 10.

RANDOLPH B., *The Present State of the Islands in the Archipelago, Sea of Constantinople, and Gulf of Smyrna; With the Islands of Candia, and Rhodes.* Oxford 1687 (φωτογραφική αναπαραγωγή εκδ. Καραβία, Αθήνα 1983).

ROSS L., *Reisen auf den griechischen Inseln des g ischen Meeres,* Stuttgart 1845, σ. 32-50.

ΣΚΑΝΔΑΛΙΔΗΣ Μ., *Ο νησιωτικός μικρόκοσμος του Δωδεκανησιακού Αρχιπελάγους,* Αθήνα 1994, σ. 107-111.

ΣΚΟΥΛΙΟΣ Μ.Κ., *Οι ανεμόμυλοι και τα αλειουργεία της Κάσου,* εκδ. Υπουργείο Αιγαίου και Δήμου Κάσου, Αθήνα 2001.

ΣΟΦΟΣ Α.Μ., *Τα λαογραφικά της Κάσου,* τόμ. Δ΄ *Σύμμεκτα,* Αθήνα 1996.

SUSINI G., «Supplemento epigrafico di Caso, Scarpanto, Saro, Calchi, Alinnia e Tilo», *Annuario della Scuola Archaeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente*, XLI-XLII (1963-1964), Roma 1965, σ. 203-225.

ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ Ζ.Ν., *Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα 1912-1943,* Ρόδος 1998.

ΦΡΑΓΚΟΥΛΗΣ Κ.Ν., *Λεύκιωμα της Κάσου,* έκδοση της Ελληνικής Αδελφότητας των εν Αιγύπτω Κασίων, Πορτ Σάιντ 1921, φωτογραφική ανα-

παραγωγή Δήμος Κάσου 1999-2000.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ATL: B.D. Meritt, H. T. Wade-Gery, M. F. McGregor, *The Athenian Tribute Lists*, vols. I-IV, Cambridge, Mass. 1939-1953.

BCH: *Bulletin de Correspondance Hell nique*, Paris.

BISC: *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, London.

BSA: *The Annual of the British School of Archaeology at Athens*.

DAI: *Deutsches Arch ologisches Institut*.

AD: *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, Αθήναι.

Inscr. Cret. : M. Guarducci, ed., *Inscriptiones Creticae*, 4 vols, Roma 1935-1950.

I.G.: *Inscriptiones Graecae*, Berlin. Vol. XII, H. von Gaertringen et.al. eds., *Inscriptiones insularum maris Aegaei praeter Delum*, 1895-1915.

PF: *Pergamenische Forschungen*.

SIMA: *Studies in Mediterranean Archaeology*, G teborg

Lindos: *Lindos, Fouilles et Recherches 1902-1914*, Berlin.

Από το *Journal of Mediterranean Archaeology*, τεύχος 20/1 (2007)

Tristan Carter και Vassilis Kilikoglou,

«From reactor to royalty? Aegean and Anatolian obsidians from Quartier Mu, Malia (Crete)»

JMA 20/1 (2007), σ. 115-143

Οι Carter και Kilikoglou εξετάζουν στο άρθρο τους «Από τον αντιδραστήρα στη βασιλεία; Αιγαιακοί και ανατολιακοί οψιανόι από τη συνοικία Μ στα Μάλια (Κρήτη)» την προέλευση 60 αντικειμένων από οψιανό από τη συνοικία Μ στο ανάκτορο των Μαλιών στην Κρήτη τη Μέση Εποχή του Χαλκού, χρησιμοποιώντας τη μέθοδο της νετρονικής ενεργοποίησης. Στόχος του άρθρου είναι να ταυτίσει τον τόπο προέλευσης των αντικειμένων, να διακρίνει αν ο τόπος προέλευσης σχετίζεται με τον τρόπο χρήσης των αντικειμένων και να εξηγήσει τη σημασία που προσδίδουν σε αυτά οι χρήστες τους. Τέλος, γίνεται προσπάθεια να ερμηνευτεί η παρουσία των οψιανών στη συνοικία Μ στο πλαίσιο των εμπορικών ανταλλαγών μεταξύ Κρήτης και Ανατολικής Μεσογείου, διότι οι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι, αν οι αναλυτικές μέθοδοι χαρακτηρισμών των αρχαίων υλικών εξεταστούν σε σχέση με την «παραγωγή-κατανάλωση» των τελικών προϊόντων, τότε μπορούν να βοηθήσουν στη μελέτη των οικονομικο-κοινωνικών σχέσεων δύο περιοχών.

Η συνοικία Μ ανήκει σε ένα κτηριακό σύμπλεγμα βορειοδυτικά του ανάκτορου των Μαλιών και χρονολογείται κυρίως στην παλαιοανακτορική περίοδο, γύρω στο 1800-1700 π.Χ. Παρόλο που η σχέση της με το ανάκτορο είναι ακόμα υπό συζήτηση, είναι σαφές ότι η συνοικία αποτελούσε σημαντικό τμήμα ενός μεγαλύτερου οικισμού, στο οποίο βρέθηκαν αποθηκευτικοί χώροι, ένα ιερό, μαρτυρίες για διοικητικές δραστηριότητες (πλήθια αρχεία με κρητικά ιερογλυφικά) και αρκετά αρχιτεκτονικά στοιχεία που έχουν χαρακτηριστεί ως ανακτορικά. Η συνοικία Μ καταστράφηκε από φωτιά στο τέλος της παλαιοανακτορικής περιόδου χωρίς να κατοικηθεί ξανά, με αποτέλεσμα τα περισσότερα από τα ευρήματα να βρέθηκαν *in situ*. Αυτό είχε ως συνέπεια τον σχετικά ασφαλή προσδιορισμό της πρωτογενούς εναπόθεσης των αντικειμένων και κατά συνέπεια της «χρήσης» τους.

Στο δείγμα από τα Μάλια αναγνωρίστηκαν τέσσερις τόποι προέλευσης των οψιανών: οι θέσεις στα Νύχια και το Δεμενεγάκι στη Μήλο, το Γυαλί στα Δωδεκάνησα και το ανατολικό G II Dağ στην κεντρική Ανατολία. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι η αρχική τυπολογική εξέταση των οψιανών από τη συνοικία Μ δεν ταυτίστηκε απόλυτα με τα αποτελέσματα της νετρονικής ενεργοποίησης, γεγονός που ενισχύει την αναγκαιότητα των αναλυτικών μελετών για τον προσδιορισμό προέλευσης ενός αρχαίου υλικού.

Η ανάλυση των Carter και Kilikoglou έδειξε ότι το 99% του δείγματος αποτελείται από μηλιακό οψιανό που χρησιμοποιούνταν σε ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων, από την προετοιμασία φαγητού μέχρι την κατασκευή σφραγιδολίων. Ο οψιανός από τα Νύχια αποτελούσε το κύριο υλικό για πυριτολιθικά εργαλεία και εισαγόταν σε μορφή πρώτης ύλης, ενώ ο οψιανός από το Δεμενεγάκι αποτελούσε μόνο το 3-5% του συνόλου και εισαγόταν είτε ως πυρήνες λεπίδων είτε ως τελικά προϊόντα. Μόνο δύο δείγματα χαρακτηρίστηκαν με προέλευση από το Γυαλί, γεγονός που ενισχύει την περιορισμένη χρήση του συγκεκριμένου οψιανού πιθανώς από την ελίτ της μεσομινωικής Κρήτης είτε για την κατασκευή αγγείων είτε ακόμα και σφραγιδολίων.

Το υλικό από το ανατολικό G II Dağ χαρακτηρίζεται ως «σπανιότατο» διότι αποτελεί το ένα από τα δύο δείγματα μεσοχαλκού οψιανού που βρέθηκε στο Αιγαίο μέχρι σήμερα. Αυτό προέρχεται από πόλεις της κεντρικής Ανατολίας των οποίων τα εμπορικά ασσυριακά κέντρα ήταν υπεύθυνα για τη διακίνηση των μετάλλων στην Ανατολική Μεσόγειο και την Εγγύς Ανατολή. Οι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι οι μικρές ποσότητες οψιανού από το ανατολικό G II Dağ σχετίζονται με το εμπόριο μετάλλων μεταξύ Κρήτης και κεντρικής Ανατολίας. Το υλικό αυτό προέρχεται από ανακτορικά εργαστήρια και αποθήκες κοινοτήτων, όπως το Acemh y k και το K Itere-Kaneš, και εισαγόταν στην Κρήτη ως βασιλικό δώρο. Το κίνητρο για την εισαγωγή του οψιανού σε πόλεις, όπως τα Μάλια, και την ανάπτυξη των εμπορικών σχέσεων μεταξύ της κεντρικής Ανατολίας και της Κρήτης κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού αποτελούσε η επιθυμία της άρχουσας τάξης στο Αιγαίο για απόκτηση των μετάλλων.

Σοφία Αντωνιάδου
Αρχαιολόγος, επιμελήτρια Μουσείου
Πιερίδη – Αρχαίας Κυπριακής Τέχνης